

A Study of the Architectural Remains of the Sasanian Site of Tol-e Qaleh Seyfabad -Kazerun: A Suggestion about the Function

Yaqoub Mohammadifar¹ & Reza Noruzi²

(83-105)

Abstract

The archaeological site of Tol-e Qaleh Seyfabad, with an area of approximately 160 hectares, is one of the important sites of the Sasanian period, which was formed about 500m west of Parishan Lake, in the southwest of Kazerun city, on the natural hill so-called Tol-e Pahan. Due to the building of the Kazerun-Shiraz gas pipeline between 1984 and 1986, the middle part of this site was severely destroyed. Archaeological excavation, as well as ground surveys, show that the exposed building/fort in Tol-e Qaleh Seyfabad has a quadrangular structure, each side of which is probably between 75 and 80 m long, and there were probably four towers in its four corners. The low thickness of the external wall, the type, and quality of construction materials used in it, as well as the dimensions of the interior spaces/units, may indicate that the building was not very high. The spaces adjacent to the northwestern principal wall are generally small and are used for storing and processing agricultural products. In the four corners of the Nakhlak fort located in the intermediate region of Naein and Anarak, the towers are similar to Tol-e Qaleh Seyfabad's tower, although it has a different plan. In addition, other defensive buildings such as Fulayj fort in Oman, Gorgan Wall fortifications, and Abu Sharifa fort in Mesopotamia are among the defensive structures that are similar to the Tol-e Qaleh Seyfabad building in terms of plans and towers. Archaeological excavation, as well as ground surveys, show that the exposed building/fort in Tol-e Qaleh Seyfabad has a quadrangular structure, each side of which is probably between 75 and 80 m long, and there were probably four towers in its four corners. The low thickness of the external wall, the type, and quality of construction materials used in it, as well as the dimensions of the interior spaces/units, may indicate that the building was not very high. The spaces adjacent to the northwestern principal wall are generally small and are used for storing and processing agricultural products.

Keywords: Tol-e Qaleh Seyfabad, the Sasanian periods, architecture, application, economic activities

Introduction

Sasanian architecture refers to the Persian architectural style that reached a peak in its development during the Sasanian era. In many ways the Sasanian Empire period (224–651 CE) witnessed the highest achievement of Iranian civilization, and constituted the last great pre-Islamic Persian Empire before the Muslim conquest. Much of Sasanian architecture was adopted by Muslims and became part of Islamic architecture. Castles and defensive buildings have been playing an important role in the Iranian history of architecture. As an architectural tradition, almost all the historical settlements in Iran have been enclosed by the massive walls which were occasionally equipped with watchtowers and forts and because of the defensive appearance of the settlements, the modern Iranian villagers call still their settlements 'Qal'eh' meaning castle in Persian.

The archaeological site of Tol-e Qaleh Seyfabad, with an area of approximately 160 hectares, is one of the important sites of the Sasanian period, which was formed about 500m west of Parishan Lake, in the southwest of Kazerun city, on the natural hill so-called Tol-e Pahan(Map. 1 and Map. 3). Due to the building of the Kazerun-Shiraz gas pipeline between 1984 and 1986, the middle part of this site was severely destroyed. Consequently, the clandestine excavation in this area began as a result of these destructive damages and the appearance of cultural materials on the surface. In 2014 and 2017, two seasons of salvage archaeological excavations were carried out at this site, which resulted in important discoveries from the Middle and Late Sasanian periods (Ghasemi, et al.2020). Since this area belongs to a single occupation period, extensive excavation was on the agenda from the very beginning. The recovered architectural spaces in this site show that the interior spaces/units are relatively small, rectangular in shape, and made of stone, plaster, mud-brick, and brick. The principal wall of this building is made of rubble stone and gypsum mortar, and the partition walls of the interior spaces are often made of mud-brick and in some cases of brick, plaster, and drystone. According to the aerial photographs of the site taken in 1956, the remains of several buildings can be seen over the natural hills in the excavated spot (Ghasemi,2009). Although the plan of this building is unique, it has some similarities with the plans of Sasanian forts, and unlike the military forts of this period, it was used for economic activities. According to the internal findings of the excavated spaces/units, the function of this building was for economic activities, such as collecting, processing, distributing, and managing agricultural products, especially date palms. Based on the available archaeological evidence, this part of the site was suddenly destroyed and abandoned. Due to the abrupt abandonment, evidence relating to daily economic activities had been left in its original location within the architectural spaces.

The study of the architectural remains of Tol-e Qaleh Seyfabad shows that this place was built based on a quadrangular plan with two or probably four towers in the corners. The principal wall of the building was made of rubble stone and plaster mortar, and the inner walls were made of mudbrick and in some cases of rubble stone and plaster mortar. Several phases of the architecture, however, have been identified in two seasons of excavations, indicating that they were built during the Sasanian periods(Map.7).

If we consider the architectural remains recovered during the excavations of Tol-e Qaleh Seyfabad as part of a fort, then we can compare it with other forts, based on the architectural elements especially the towers.

Archaeological excavation, as well as ground surveys, show that the exposed building/fort in Tol-e Qaleh Seyfabad has a quadrangular structure, each side of which is probably between 75 and 80 m long, and there were probably four towers in its four corners. The low thickness of the external wall, the type, and quality of construction materials used in it, as well as the dimensions of the interior spaces/units, may indicate that the building was not very high. The spaces adjacent to the northwestern principal wall are generally small and are used for storing and processing agricultural products.

The preliminary studies show that the excavated building/fort of the Tol-e Qaleh Seyfabad site was formed in the Sasanian period and was abandoned before the end of this period for unknown reasons(Ghasemi,et al. 2020).

In terms of architectural structure, the small spaces/units constructed with rubble stone, plaster, and mudbrick walls in Tol-e Qaleh Seyfabad are very similar to the architectural spaces of Qasr-e Abu Nasr architectural units. Interestingly, in Qasr-e Abu Nasr, similar objects have been obtained from inside the architectural spaces. In addition, a large building recovered in the center of the units revealed in Qasr-e Abu Nasr is very similar to the excavated building in Tol-e Qaleh Seyfabad in terms of dimensions and location in the architectural context. Moreover, in the southwest of Fars, the closest building similar to Tol-e Qaleh Seyfabad is Qaleh Puskan, which dates to the Sasanian and early Islamic periods and has four towers in four corners.

In the four corners of the Nakhlaq fort located in the intermediate region of Naein and Anarak, the towers are similar to Tol-e Qaleh Seyfabad's tower, although it has a different plan. In addition, other defensive buildings such as Fulayj fort in Oman, Gorgan Wall fortifications, and Abu Sharifa fort in Mesopotamia are among the defensive structures that are similar to the Tol-e Qaleh Seyfabad building in terms of plans and towers.

پیشنهادی درباره کاربری بقایای معماری مکشوفه در محوطه ساسانی تل قلعه سیف-

آباد - کازرون

یعقوب محمدی فر^۱

استاد گروه باستان‌شناسی دانشگاه بوعالی سینا، همدان، ایران.

رضا نوروزی

دانشجوی دکترای باستان‌شناسی دانشگاه بوعالی سینا همدان ایران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۹/۲۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۳۰

علمی - پژوهشی

چکیده

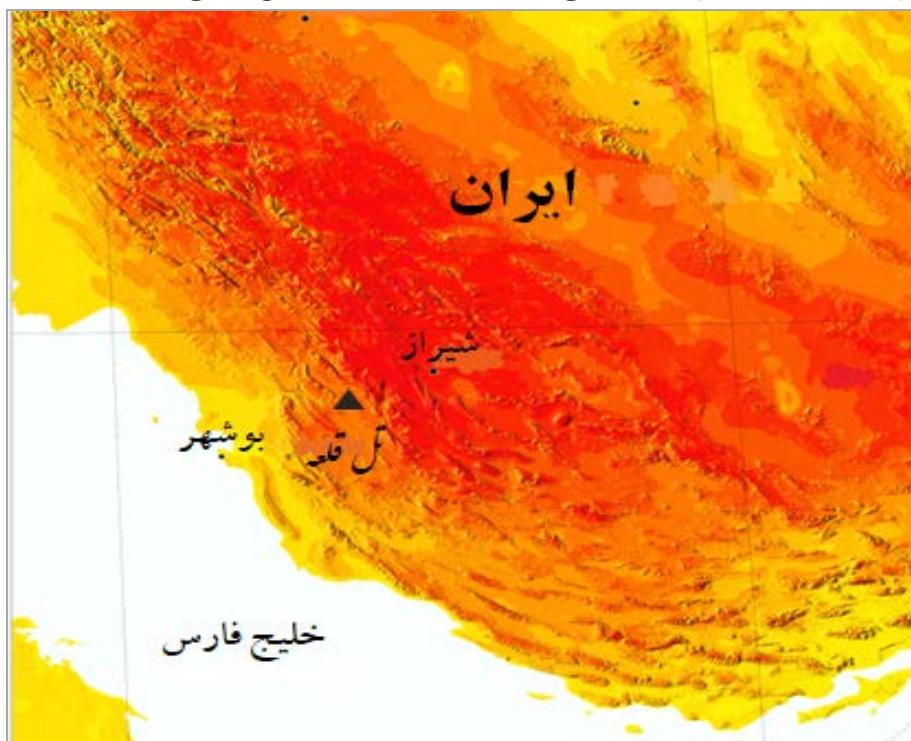
محوطه تل قلعه سیف‌آباد با وسعت تقریبی ۱۶۰ هکتار، یکی از محوطه‌های مهم دوره ساسانی است که در غرب دریاچه پریشان، در جنوب‌غربی شهر کازرون بر روی بستر طبیعی تل پهنه شکل گرفته است. به دلیل انتقال خط لوله گاز کازرون-شیراز، در فاصله سال‌های ۱۳۶۳ تا ۱۳۶۵، بخش میانی این محوطه به شدت تخریب شد. در نتیجه این آسیب‌های ویرانگر، و نمایان شدن مواد فرهنگی، فعالیت سودجویان آثار باستانی در این محوطه آغاز گردید. در سال‌های ۱۳۹۳ و ۱۳۹۶ بعد از پیگیری‌های متعدد دو فصل کاوش علمی نجات بخشی، در این محوطه انجام شد که حاصل آن کشف یافته‌های مهمی از دوره میانه و پایانی ساسانی بود. با توجه به تک دوره‌ای بودن این محوطه، از همان ابتدا کاوش افقی گسترش در دستور کار قرار گرفت. بقایای معماری کاوش شده نشان می‌دهد که قسمتی از بخش داخلی بنا و تعداد زیادی فضای نسبتاً کوچک مستطیل شکل است که از مصالح سنگ، گچ، خشت و آجر ساخته شده است. دیوار خارجی این بنا از مصالح لائه سنگ با ملاط گچ، و دیوارهای جداگانه فضاهای داخلی، اغلب از مصالح خشت و در مواردی از آجر و گچ و سنگ ساخته شده است. بر اساس عکس‌های هوایی سال ۱۳۳۵، بقایای مجموعه بنایی‌ها متعددی در سرتاسر سطح پشت‌بهای طبیعی دیده می‌شود. با توجه به کاوش‌های انجام شده و بررسی‌های سطحی، احتمالاً محل کاوش شده بقایای بنای چهارگوشی است به ابعاد تقریبی ۷۵ در ۸۰ متر است و پلان این بنا با وجود اینکه منحصر به فرد است اما شباهت‌هایی با پلان قلعه‌های ساسانی دارد و برخلاف قلعه‌های نظامی این دوره، و با توجه به یافته‌های درون فضاهای کاوش شده، کاربری این بنا در ارتباط با فعالیت‌های اقتصادی، جمع‌آوری، فرآوری و توزیع و مدیریت محصولات کشاورزی بخصوص خرما بوده است. بر اساس شواهد موجود باستان‌شناسی، این بخش از محوطه، به طور ناگهانی و احتمالاً براثر عوامل طبیعی یا انسانی تخریب و متروکه شده است. به دلیل ترک ناگهانی، شواهد مرتبط با فعالیت‌های روزمره اقتصادی در این مکان در جای اصلی خود در فضاهای معماری به جای مانده، که مطالعه آنها به ما کمک می‌کند تا نوع و نحوه فعالیت‌های انجام شده در این بنا دوره ساسانی را درک کنیم.

واژه‌های کلیدی: تل قلعه سیف‌آباد، دوره ساسانی، معماری، کاربری بنا، مدیریت اقتصادی.

۱. مقدمه

تاکنون مطالعات زیادی در خصوص جنبه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، مذهبی دوره ساسانی انجام شده است. پارس به عنوان خاستگاه امپراتوری ساسانی اهمیت زیادی در شناخت باستان‌شناسی این دوره دارد. از بین مناطق مختلف، منطقه کازرون به جهت قرارگیری در جنوب‌غربی پارس همواره پل ارتباطی بین غرب امپراتوری و خلیج‌فارس بوده است. با وجود اهمیت منطقه کازرون در باستان‌شناسی دوره تاریخی، تاکنون توجه مطالعات باستان‌شناسی محدود به شهر تاریخی بیشاپور و یادمان‌های شناخته شده مانند نقش بر جسته‌ها و چهار طاقی‌ها بوده که بیشتر آنها مربوط به قبل از انقلاب بوده است (

گیرشمن، ۱۳۷۹)، (واندنبرگ، ۱۳۴۸)، (سرفراز و تیموری، ۱۳۸۶). در مطالعات چند دهه اخیر نیز تمرکز مطالعات روی همین محوطه‌های شناخته شده بود و به آثار دیگر در دشت کازرون توجه نشده بود. به همین دلیل در راستای تهیه نقشه باستان‌شناسی استان فارس، در دو دهه اخیر بررسی‌های باستان‌شناسی متعددی در این منطقه انجام شد که حاصل آن شناسایی محوطه‌های باستانی از دوره پیش از تاریخ تا دوره متأخر اسلامی در دشت کازرون بوده است (دشتی زاده، ۱۳۸۸)، (رضایی، ۱۳۸۶)، (قاسمی، ۱۳۸۸)، (نوروزی، ۱۳۸۸). از بین بررسی‌های باستان‌شناسی انجام‌شده، در سال ۱۳۸۸ یک بررسی جامع در دشت کازرون انجام گرفت که منجر به درک نسبتاً کاملی از توالی استقرار، به خصوص در دوران تاریخی شد. (قاسمی و نوروزی، ۱۳۸۸) بررسی‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهد که از دوره ساسانی تا دوره میانه اسلامی استقرارها در این منطقه به یکباره افزایش می‌یابد و دلیل آن را می‌توان ساخت شهر بیشاپور به عنوان یکی از مرکز مهم ساسانی و شکل‌گیری محوطه‌های اقماری در اطراف آن دانست (قاسمی، ۱۳۸۸) از مهم‌ترین محوطه‌های دوره تاریخی شناسایی شده در این دشت، محوطه تل قلعه سیف‌آباد در بخش میانی دشت و در نقطه تقاطع راه‌های پارس به تیسفون و دریای پارس بود. تعرضات صورت گرفته به تل قلعه باعث آشکار شدن یافته‌ها از دل خاک شده بود. مضطرب شدن لایه‌های تاریخی و قطع ارتباط شواهد باستان‌شناسی با بستر اصلی خود، ضرورت توجه به این مکان و نجات آن را دوچندان نمود. همین موضوع باعث انجام برنامه‌ریزی و انجام کاوش علمی در این محوطه و کسب نتایج مهمی گردید.

نقشه شماره ۱: موقعیت محوطه تل قلعه در جنوب‌غربی ایران و غرب استان فارس، برگرفته از: Solargis.com, 2021.

Map. 1: Location of the Tol-e Qaleh site in southwestern Iran and west of the Fars province (Solargis.com, accessed 2021).

۲. موقعیت جغرافیایی

تل قلعه سیفآباد در بخش مرکزی شهرستان کازرون، دهستان بليان و به فاصله ۵۰۰ متری شمال روستای سیفآباد بر روی پشته‌های طبیعی کوه پهنه، در غرب دریاچه پریشان و بر اساس سیستم مختصات UTM در موقعیت جغرافیایی X: 568620 Y: 3266600 Z: ۳۹R واقع شده است. ارتفاع کوه پهنه از شمال غرب به جنوب شرق کمتر می‌شود. بلندترین بخش آن در شمال روستای ابوعلی با ارتفاع حدود ۹۰۰ متر و کمترین آن در بخش شرقی در محل قرارگیری محوطه تل قلعه سیفآباد به ۸۳۰ متر می‌رسد. ارتفاع تل قلعه که در جنوب غربی تل پهنه واقع شده، از سطح زمین‌های دشت پیرامونی حدود ۳۰۰ متر است (تصویر شماره ۱).

تصویر شماره ۱: موقعیت تل قلعه در دشت کازرون، برگرفته از گوگل ارث: ۲۰۱۶

Figure. 1: Location of Tol-e Qaleh on the Kazerun plain (Google Earth: 2016).

۳. پژوهش‌های پیشین

در نتیجه توسعه زیرساخت‌های شهری، روستایی، زیربنایی، و جاده‌های کشور که در ایران به طور جدی از یک سده گذشته مد نظر بوده، محوطه‌های متعددی به علت ناشناخته بودن تخریب و از بین رفته است که گاهی بسیاری از آنها به مراجع ذیربط گزارش نشده‌اند. از بین مناطق ایران، دشت کازرون همگام با توسعه زیرساخت‌های ملی و محلی به علت نزدیکی به شیراز دستخوش تغییر و تحولات زیادی شده است. در این میان آسیب‌های وارد شده به مکان‌های باستانی کمتر از محیط زیست نبوده است.

طبق گزارش‌های موجود، بسیاری از راه‌های ارتباطی منطقه در زمان جنگ جهانی اول توسط انگلیسی‌ها با هدف تسهیل در نقل و انتقال تجهیزات از بوشهر به شیراز احداث گردید (داگلاس، ۱۳۷۸). پس از انقلاب اسلامی و در پی آن وقوع جنگ تحمیلی، ضعف تشکیلات نظارتی، نبود قوانین حمایتی و نقصان قوانین موجود، باعث شد تا متولیان طرح‌های عمرانی، خود را مقید و موظف به کسب مجوز فعالیت از مراجع ذیربط ندانند. در نتیجه مسایل پیش گفته، محوطه تل قلعه سیفآباد در همان بازه زمانی بر اثر عملیات احداث خط انتقال گاز کازرون- شیراز به شدت مورد تخریب قرار گرفت و از زمان تخریب این محوطه و توسعه خطوط لوله گاز و عملیات سالانه، این محوطه در سال ۱۳۸۴ در فهرست آثار ملی ثبت شد و سپس با پیگیری‌های مستمر، انجام تخریب‌های بیشتر در این محوطه متوقف و پژوهش‌های باستان‌شناسی در آن آغاز شد (نوروزی، قاسمی، ۱۳۹۳؛ Ghasemi, et al. 2020).

مطالعات باستان‌شناسی

۸۹ / ۱۴۰۱

دورة

۱۴

شماره

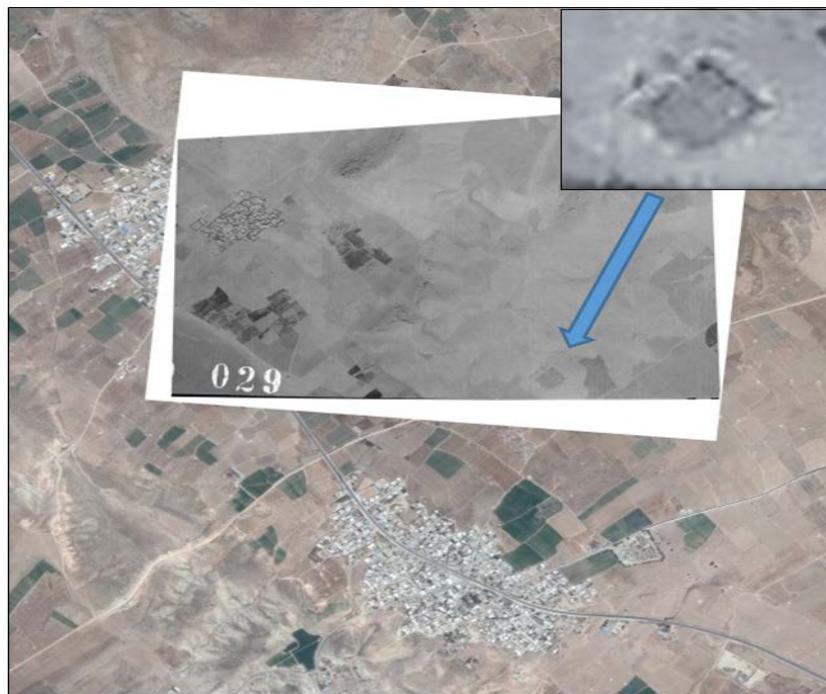
۱

بهار

۱۴۰۱

در نتیجه عبور خط لوله گاز کازرون به شیراز (به قطر ۳۰ اینچ) که عملیات اجرایی آن در سال ۱۳۶۳ شروع و در سال ۱۳۶۵ به بهره‌برداری رسید، بخش مرکزی این محوطه به طور کامل توسط لودر تخریب شد. از زمان نمایان شدن بقایای این محوطه بر اثر تخریب‌های صورت گرفته بهوسیله شرکت گاز، تل قلعه همواره توسط سودجویان آثار باستانی تخریب‌شده و مواد فرهنگی آن به غارت رفته است. در نتیجه این فعالیت‌های غیرقانونی، بخش‌های زیادی از سطح تپه، به گودال‌های متعددی تبدیل شده است. در سال ۱۳۸۴ بر اثر حفاری‌های قاچاق، تیمی از طرف میراث فرهنگی فارس (عزیزالله رضایی، حسن پاک‌نژاد و سیروس برفی) از این محوطه بازدید و با جست‌وجو و سرند خاک چاله‌های قاچاق، تعدادی گل‌مهر یافت شد که بعدها به صورت مقدماتی معرفی شدند (Barfi, et al. 2013; Askari Chaverdi, Cereti, 2013).

در پاییز سال ۸۴ پرونده ثبتی این اثر تهیه و در ۱۶ اسفند ماه همان سال به شماره ۱۴۷۶۲ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسید. در سال‌های ۱۳۸۵ و ۱۳۸۶ در راستای بررسی‌های باستان‌شناسی منطقه کازرون، این محوطه توسط محمدحسین رضایی (رضایی، ۱۳۸۶: ۵۲) و پارسا قاسمی (قاسمی، ۱۳۸۸: ۲۰۴) ثبت شده است. عکس‌های هوایی که سال ۱۳۳۵ توسط سازمان نقشه برداری کشور از این منطقه تهیه شده، نشان می‌دهد در محل کاوش شده این محوطه یک بنای چهارگوش وجود داشته که بعد از فعالیت‌های شرکت گاز به طور کامل آسیب دیده است. نتایج کاوش و عکس‌های قبل نشان می‌دهد که این بنا احتمالاً یک قلعه با چهار برج در چهار گوشه بوده است.

تصویر شماره ۲ : عکس هوایی تل قلعه سال ۱۳۳۵، پس زمینه عکس گوگل ارث سال ۲۰۱۶، جانمایی: مرضیه بداغی ۱۳۹۸

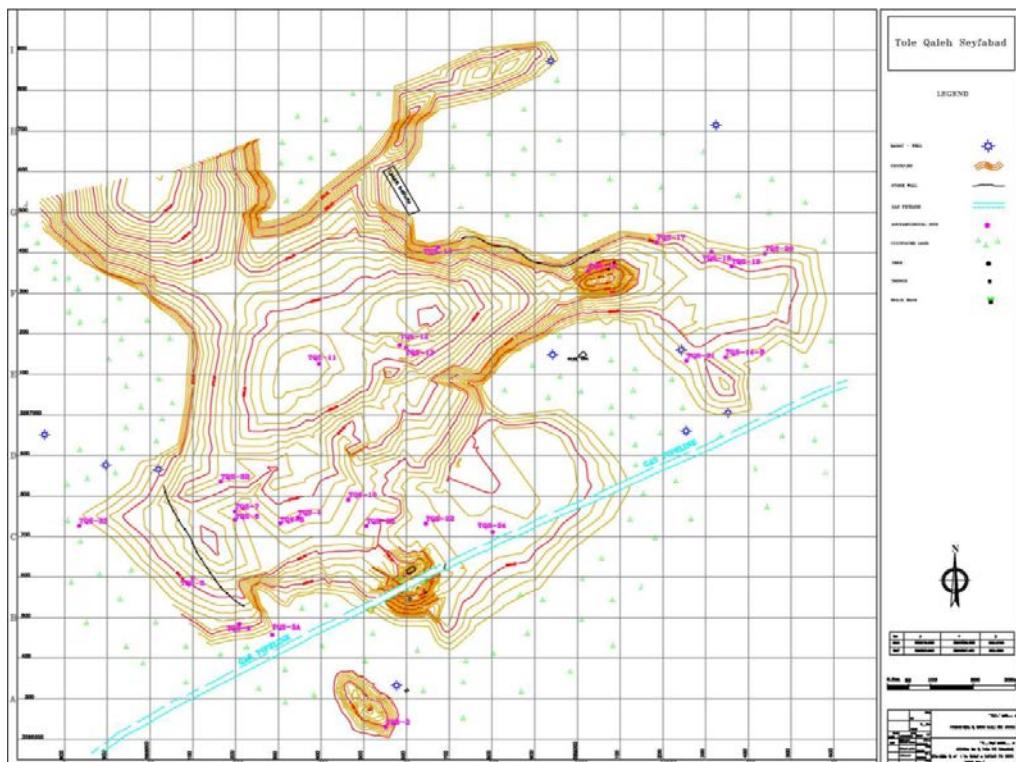
Figure 2: Aerial photograph of Tol-e Qaleh taken in 1956, merged with Google Earth photo of 2016, (courtesy of Marzieh Badaghi 2019)

بررسی‌های میدانی نشان می‌دهد که وسعت محوطه حدود ۱۶۰ هکتار است که بخش کاوش شده تل قلعه (بنای چهارگوش در عکس‌های هوایی) یکی از بنای‌های مجموعه این محوطه است که بر روی بخش‌های شرقی و جنوب‌غربی تل پهنه شکل گرفته است. این مجموعه در واقع کارکردی کاملاً منسجم و مرتبط با هم داشته که احتمالاً همگی در دوره ساسانی شکل گرفته و پیش از پایان این دوره به دلایل نامعلومی متروکه شده است (نقشه شماره ۲)

۴. اهداف کاوش

با توجه به اهمیت محوطه تل قلعه سیف‌آباد، در چندین مرحله پیشنهاد کاوش و عملیات نجات بخشی به میراث فرهنگی ارائه گردید تا اینکه در پاییز سال ۱۳۹۳ اولین فصل کاوش نجات بخشی این محوطه آغاز شد (نوروزی، قاسمی و رضایی، ۱۳۹۴). با توجه به اهمیت این محوطه تاریخی و اطلاعات بسیار ارزشمندی که از فصل اول کاوش به دست آمد، برنامه‌ریزی جهت ادامه کاوش انجام و کاوش فصل دوم در سال ۱۳۹۶ صورت پذیرفت. (نوروزی، قاسمی، ۱۳۹۶)

هدف اصلی از کاوش نجات‌بخشی محوطه تل قلعه سیف‌آباد، جلوگیری از تخریب بیشتر این محوطه توسط شرکت گاز و غارت مواد فرهنگی آن توسط سودجویان آثار باستانی بود. درک لایه‌های مختلف استقراری، مراحل مختلف و نحوه انباست موارد و مصالحی که ساختار معماری قلعه را شکل می‌داده و در نهایت ارائه چارچوب زمانی مطمئن برای محوطه بود. با توجه به اهداف از پیش تعیین شده دو محل در شمال و جنوب محل عبور خط لوله گاز برای کاوش در نظر گرفته شد. علت انتخاب این محل‌ها، دست نخورده بودن آن‌ها نسبت به دیگر بخش‌های محوطه بود.

نقشه شماره ۲: نقشه توپوگرافی محوطه تل قلعه و موقعیت ساختمان‌های شاخص آن، برداشت و ترسیم: حاصل قره‌گزلو ۱۳۹۳

Map. 2: Topographic map of the Tol-e Qaleh site and the location of its prominent structures
(courtesy of H. Qareh Gezlou)

۵. روش کاوش

با توجه به شواهد موجود دال بر تک دوره‌ای بودن تل قلعه، انجام کاوش افقی در سطح گستردگی جهت به دست آوردن حداکثر اطلاعات مبنای مطالعه بود، بر اساس نقشه برداشت شده سطح تپه به شبکه‌های ۱۰* ۱۰ تقسیم گردید (نقشه شماره ۲). برای نام‌گذاری ترانشه‌ها از مخفف نام تل قلعه سیف‌آباد (TQS) استفاده گردید. در فصل اول دو ترانشه به ابعاد ۱۰* ۱۰ و ۱۱* ۱۰ متر با نام‌های I و TQS II ایجاد شد که اصلی‌ترین کارگاه‌های کاوش فصل اول بودند، در جبهه جنوبی نیز بهمنظور پی بردن به فضاهای داخلی درون دیوار گچ و سنگی یک ترانشه ۷ در ۵ با نام TQS III ایجاد شد. در همین بخش با توجه به اینکه بخش‌های فوقانی از یک دیوار گچ و سنگی در اثر حفاری قاچاق نمایان شده بود یک ترانشه دیگر به ابعاد ۹ در ۵ به نام TQS IV کاوش شد (نوروزی و همکاران، ۱۳۹۴).

در فصل دوم کاوش در پاییز سال ۱۳۹۶، با توجه به نتایج کاوش فصل اول تصمیم بر این شد تا محل‌هایی مورد کاوش قرار گیرد که اطلاعات حاصل از آن مکمل اطلاعات و ادامه کاوش فصل اول باشد به همین منظور ترانشه V به ابعاد ۱۰ در ۱۰ متر، در امتداد شمال‌غربی به جنوب‌شرقی شرقی ترانشه TQS II ایجاد شد که بخش مهمی از فضاهای معماری در کاوش فصل اول از این ترانشه به دست آمده بود.

ترانشه دیگری به نام TQS VI به ابعاد ۱۰ در ۵ متر، در امتداد ضلع جنوب‌شرقی ترانشه V، TQS VII به ابعاد ۲ در ۱۲ متر کاوش شد که، در امتداد ضلع جنوب‌شرقی به جنوب‌غربی ترانشه II قرار داشت. ترانشه شماره VIII به ابعاد ۲ در ۷ متر جهت مشخص نمودن بخشی از فضای معماری که در ترانشه TQS VI به دست آمده بود در امتداد ضلع جنوب‌شرقی به جنوب‌غربی این ترانشه کاوش شد. در نهایت به دلیل مشخص شدن بخش عمده برج شمالی بنا در ترانشه TQS V، ترانشه TQS IX به ابعاد ۷/۳۰ در ۳/۳۰ در امتداد ضلع شمال‌شرقی به جنوب‌غربی این ترانشه حفر گردید.

۶. فضاهای معماری

با توجه به بررسی‌های اولیه و مشاهدات سطحی، ترانشه I TQS در نقطه‌ای ایجاد شد که از سال ۱۳۶۷ تا زمان شروع کاوش، تعداد زیادی چاله قاچاق در آن حفر شده و در سال ۱۳۸۲ تعدادی گل مهر برای تعریض جاده خاکی لوله گاز به طور اتفاقی یافت شده بود. این ترانشه، اولین ترانشه کاوش شده در نخستین فصل کاوش باستان‌شناسی محوطه تل قلعه سیف‌آباد بود. در کاوش این کارگاه تعداد دو اتاق و یک راهرو نمایان شد.

بهمنظور پی بردن به امتداد فضاهای معماری آشکار شده در ترانشه I TQS، ترانشه دیگری در شمال و شمال‌شرقی آن ایجاد شد که ترانشه TQS II نام‌گذاری شد. در کاوش این ترانشه نیز فضاهای معماری دیگری شامل ۳ اتاق کوچک از مصالح سنگ، گچ، خشت و آجر در امتداد راهروی آشکار شده در ترانشه TQS I نمایان شد (تصویر شماره ۳).

تصویر شماره ۳: فضاهای معماری مکشوفه از فصل اول کاوش عکس از رضا نوروزی ۱۳۹۳

Figure. 3: Architectural spaces discovered in the first season of excavation (photo by Reza Nourzi)

همان طور که پیشتر گفته شد جهت پی بردن به ساختار فضاهای داخلی دیوار ضخیم بخش جنوب محوطه، کارگاه TQS III کاوش شد. کاوش در این کارگاه به دلیل نبود شواهد قابل توجه معماری و باستان‌شناسی متوقف و بخش شمال‌شرقی آن با یک گمانه پیشرو به ابعاد ۱/۵ در ۱/۵ ادامه یافت. حاصل کاوش این کارگاه تعدادی قطعات سفال و یک هاون سنگی بود. در جنوب جاده گاز و به فاصله ۵۰ متری شمال‌شرق کارگاه TQS III، ترانشه ای دیگر با نام TQS IV جهت روشن شدن وضعیت دیوار گچ و سنگی نمایان شده از حفاری‌های قاچاق کاوش شد. کاوش این ترانشه نشان داد که در این بخش یک ورودی کم‌عرض با طاق هلالی بوده که در جلوی آن یک پله کوچک وجود داشته است، این ورودی و اختلاف ارتفاع آن با دیگر بخش‌ها نشان می‌دهد که فضاهای معماری ضلع شرقی بخش کاوش شده به صورت پلکانی و در یک سطح شبیدار ساخته شده‌اند (نقشه شماره ۲).

تصویر شماره ۴: ظروف سفالی در گوشه یکی از اتاق‌های تل قلعه، عکس از رضا نوروزی ۱۳۹۳

Figure. 4: Large vats in the corner of one of the rooms of Tol-e Qaleh (photo by Reza Nourzi)

مطالعات باستان‌شناسی

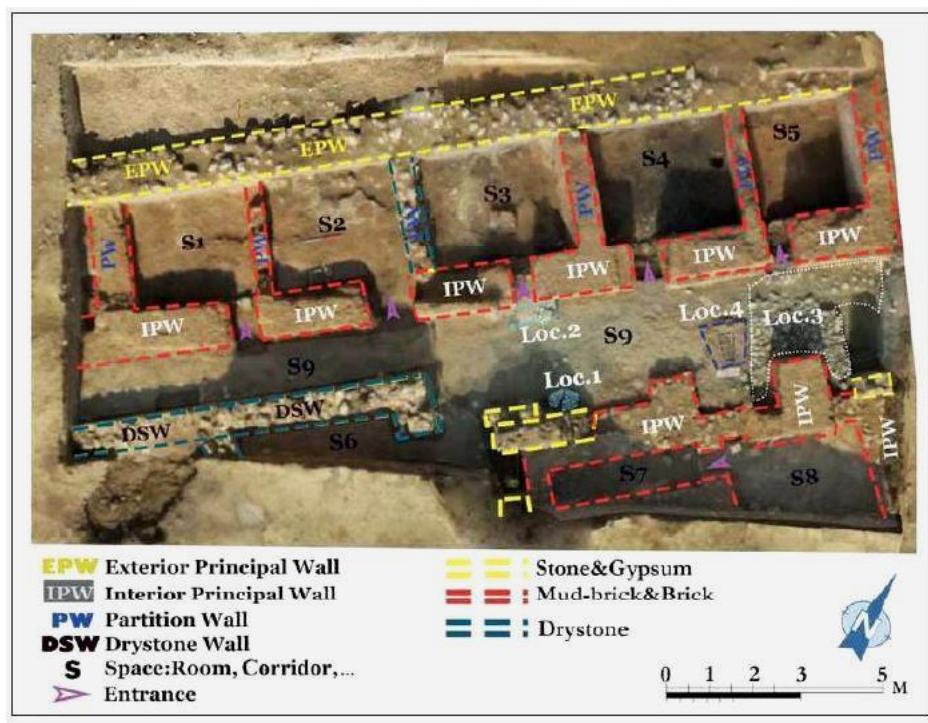
دوره ۱۴، شماره ۱، بهار ۱۴۰۱، ۹۳ /

به طور کلی بقایای معماری به دست آمده از ترانشه های TQS I و TQS II بقایای بخشی از یک مجموعه ساختمان اداری و کارگاهی یا تولیدی را نشان می دهد که فضاهای داخل آن به صورت اتاق های کوچک با ورودی کم عرض است که در داخل آنها خمره های سفالی با بقایای خرما قرار داشت. دیوار بیرونی یا باربر این فضاهای از مصالح سنگ و گچ و دیوارهای داخلی یا جدا کننده از مصالح خشت و آجر ساخته شده است. کف فضاهای به وسیله گچ اندود شده است.

ارتفاع بجای مانده از دیوار سنگی اصلی نسبت به کف اتاق ها، به طور متوسط ۱۸۰ سانتی متر و از دیوارهای خشته داخلی و جدا کننده به نسبت دیوار اصلی ارتفاع کمتری بجای مانده، ارتفاع آنها بین ۸۰ تا ۱۵۰ سانتی متر متغیر است. پایین ترین سطح مربوط به کف اتاق های پنج گانه است. کف درگاهها از کف اتاق بالاتر و عموماً با کف راهرو جانبی همتراز هستند و راهرو جانبی حدوداً ۴۵ سانتی متر از کف اتاق ها بالاتر است (تصویر شماره ۶).

در فصل اول کاوش ۲۰ متر از دیوار خارجی بنا که از مصالح سنگ لاشه و گچ ساخته شده به دست آمد، ضخامت این دیوار بین ۱ متر تا ۵ سانتی متر متغیر بود و ملاط بکار رفته در آن از نظر کیفیت و حجم به خوبی بنای شاخص دوره ساسانی نیست. در فضای داخلی متصل به این دیوار یک ردیف اتاق با ابعاد کوچک ساخته شده است. دیوار اصلی این ردیف اتاق که به فاصله ۲۷۰ سانتی متری و به موازات دیوار اصلی خارجی کشیده شده و پهنای آن با دیوار خارجی یکی است، باعث گردیده طول دیوارهای عمود بر دیوار اصلی در تمامی اتاق ها یکسان باشد. این دیوار از خشت ساخته شده و درگاه های ورودی به اتاق ها نیز در آن تعییه شده است. اتاق ها نیز با دیوارهای خشته از هم جدا شده است، ضخامت دیوارها متغیر و از نظر پهنا با هم تفاوت دارند. در یک مورد جهت جداسازی فضای اتاق از دیوار سنگی استفاده شده است، این احتمال وجود دارد که این دیوار در مراحل بعدی به ساختار اولیه الحق شده باشد. عرض ورودی ها نیز از ۵۰ تا ۱۱۰ سانتی متر متغیر است. ابعاد اولین اتاق ۲۸۰ در ۲۷۰ سانتی متر و درگاه آن ۶۰ سانتی متر عرض دارد. اتاق دوم ۳۱۰ در ۲۷۰ سانتی متر و عرض درگاه ورودی آن ۱۰۵ سانتی متر است. اتاق سوم ۳۵۵ در ۲۷۰ سانتی متر و عرض درگاه ورودی ۵۰ سانتی متر است. اتاق چهارم ۳۴۷ در ۲۷۰ سانتی متر و درگاه ورودی ۸۰ سانتی متر عرض دارد. اتاق پنجم ۲۴۵ در ۲۷۰ سانتی متر و عرض درگاه آن ۷۰ سانتی متر است. دیوار اتاق ها به وسیله یک لایه ظرفی کاهگل اندود شده و کف اتاق ها مشخصاً دارای اندود گچ است که در پارهای از موارد صدمه دیده و بخش هایی از آن از بین رفته است. در گوشه ورودی ها جای پاشنه در، کف ورودی ها و پیرامون آنها گل میخ و تزیینات آهنی مشاهده گردید. این موضوع نشان دهنده وجود درب های چوبی یک لنگه با تزیینات آهنی بر روی آنها بوده که با از بین رفتن این درب ها بقایای تزیینات آن روی کف بر جای مانده است. جلو این ردیف اتاق، راهرویی وجود دارد که عرض آن به طور متوسط ۲۷۰ سانتی متر بوده، ضخامت آن متغیر و در دهانه یک فضای عقب نشسته، علاوه بر اشیاء و سفال، یک سازه اجاق مانند چهارگوش به ابعاد ۱ متر در ۱ متر، جلو اتاق شماره ۴ دیده می شود. یک جرز سنگ و گچی مستطیل شکل متصل به این دیوار خشته ساخته شده است، از

ویژگی‌های این جزء وجود فضای زیر پله و یک طاقچه در آن است که بیانگر وجود پله جهت دسترسی به فضای فوقانی است. یک دیوار سنگ و گلی در فاصله ۱۴۰ سانتی‌متری جلو اتاق‌های شماره ۱ و ۲ به طول ۸۶۰ سانتی‌متر کشیده شده که ضخامت آن ۷۷ سانتی‌متر و با توجه به گردش دیوار، فضای مجازای را پشت به اتاق‌ها ایجاد می‌کرده و از نظر زمانی از دیوارهای سازه اصلی متأخرer است. پشت دیوار خشتنی راهرو یک فضای به عرض ۳۴۰ سانتی‌متر دیده می‌شود که به‌وسیله یک درگاه به فضایی انبار مانند به طول ۳۵۰ و عرض ۹۸ سانتی‌متر منتهی می‌شود (تصویر شماره ۵).

تصویر شماره ۵ : ساختار فضاهای معماری حاصل از کاوش فصل اول تل قلعه، (Ghasemi, et al,2020,287,fig16)

Figure. 5: The architectural spaces recovered from the first season of excavation
(after Ghasemi, et al, 2020,287, fig16)

درگاهی که از ترانشه شماره IV به دست آمد در شرقی‌ترین نقطه رو به سمت دریاچه پریشان، دسترسی به فضای درونی قلعه را امکان‌پذیر می‌ساخته، آنچه که باعث گردید این نقطه جهت کاوش انتخاب شود، شواهدی از یک دیوار، مشابه دیوار اصلی در ضلع شمال‌غربی بود که پشت آن گودالی توسط حفاران قاچاق کنده شده بود. مرکز کاوش در بیرون دیوار بلاfaciale نشانه‌های وجود یک طاق را آشکار کرد، با ادامه کاوش مشخص گردید، یک درگاه در این محل وجود دارد، ارتفاع درگاه ۱۸۰، عرض آن ۹۰ و عمق درگاه ۱۰۰ سانتی‌متر است. یک پله هم‌عرض درگاه که ارتفاع آن ۲۵ و کفی پله ۳۵ سانتی‌متر است، در بیرون درگاه ساخته شده است. آنچه که در خصوص این ورودی حائز اهمیت است، سالم بودن طاق و نحوه اجرای آن است که کمک زیادی به شناخت معماری تل قلعه می‌نماید (تصویر شماره ۶).

تصویر شماره ۶: درگاه ورودی و طاق مکشوفه از ترانشه شماره IV در فصل اول، عکس از پارسا قاسمی ۱۳۹۳
Figure. 6: An entrance to the building recovered from the excavation of trench IV
(Photo by Parsa Ghasemi 2014)

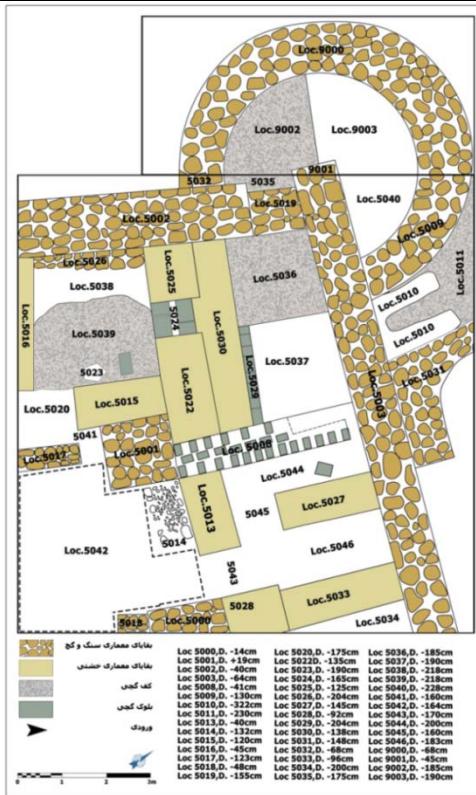
تصویر شماره ۷: معماری مکشوفه در فصل دوم کاوش تل قلعه، فتواسکن: رضا نوروزی ۱۳۹۶
Figure. 7: Architectural remains revealed in the second season of excavation (Photo Scan by Reza Norouzi 2017)
در فصل دوم، برنامه‌ریزی جهت ادامه کاوش به گونه‌ای صورت گرفت تا کاوش فضاهای معماري که در فصل اول ناتمام مانده بود تکمیل شده و وضعیت معماري کلی تل قلعه روشن گردد، به همین دلیل ترانشه شماره V و سایر ترانشه‌ها متصل به ترانشه شماره II مورد کاوش قرار گرفت. اتاق ششم متصل به اتاق پنجم که در فصل اول به دست آمده بود، فضای شماره ۱۰ را شکل می‌دهد، ابعاد این اتاق ۲۴۲ در ۲۷۰ سانتی‌متر و درگاه ورودی آن ۸۰ سانتی‌متر عرض دارد.

تصویر شماره ۸: اشیاء مکشوفه، اتاق شماره ۶، فصل دوم، عکس از: رضا نوروزی ۱۳۹۶

Figure. 8: Objects from Space 6 were recovered during the second season of excavation (photo by Reza Nourzi)

از ویژگی‌های این اتاق وجود یک درگاه است که به فضای شماره ۱۱ دسترسی پیدا می‌کند، عرض این درگاه نیز ۸۰ سانتی‌متر است. فضای شماره ۱۱ که در گوشه شمالی قلعه واقع شده به نظر یک فضای عمومی است که ابعاد آن ۲۸۸ در ۴۲۸ سانتی‌متر است. از ویژگی‌های این فضا یک دسترسی به عرض ۱۰۰ سانتی‌متر به برج گوشه شمالی، دیوار شمالی فضای ۱۰ و ۱۱ امتداد دیوار خارجی کشف شده در فصل قبل است که ۲۰ متر آن در فصل اول و ۶ متر و ۵۰ سانتی‌متر آن در فصل دوم به دست آمد. یک دسترسی به اتاق شماره ۶ در مجاورت دیوار اصلی وجود دارد و دیواری که این فضا را از فضای شماره ۱۳ جدا می‌کند، از سه ردیف بلوک گچی ساخته شده است. به نظر می‌رسد این دیوار استفاده ثانویه از بلوک‌های گچی باشد. تعداد زیادی بلوک گچی قالبی که در یک سمت آن اثر بوریا مشاهده می‌شود در فضاهای مختلف به صورت پراکنده به دست آمده که نشانگر آماده‌سازی تعداد زیادی بلوک جهت استفاده خاص بوده که در مراحل بعدی از این بلوک‌ها استفاده‌های دیگری شده است. مهم‌ترین عنصر معماری که در کاوش فصل دوم به دست آمد، برج سه چهارم دایره تو خالی یا فضای شماره ۱۲ است که در شمالی‌ترین قسمت تل قلعه، در نقطه‌ای که دو دیوار اصلی بر هم عمود می‌شوند ساخته شده است. قطر فضای داخلی برج ۴۲۰ و قطر خارجی آن ۶۲۵ سانتی‌متر است. ضخامت دیوار برج در نقطه اتصال به دیوارهای اصلی ۱۰۰ سانتی‌متر و در خارجی‌ترین نقطه ۱۶۵ سانتی‌متر است. دیوار شمال شرقی قلعه به طول ۲۰۰ سانتی‌متر تا مرکز برج پیش‌آمدگی دارد. به نظر می‌رسد فضاهای شماره ۱۳ تا ۱۸ به دلیل نوع کاربری نسبت به پلان اولیه دچار تغییراتی شده و با استفاده از دیوارهای جداکننده بعضی از آنها به عنوان انبار مورد استفاده قرار گرفته‌اند به همین علت بیشتر فضاهای کم عرض هستند. (تصویر شماره ۷) (نقشه شماره (۳

نقشه شماره ۳: فضاهای معماری کاوش شده در فصل دوم، تهیه و ترسیم: مصومه حیدری فر ۱۳۹۶

Map. 3: Architectural spaces revealed in the second season of excavation
(courtesy of Masoumeh Heidarifar 2017)

با نمایان شدن این برج، ساختار و پلان تقریبی و فرضی بنای کاوش شده در تل قلعه تا حدودی قابل بازسازی است که در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ نیز مشاهده می‌شود.

طول دیواری که از بلوک‌های گچی ساخته شده ۳۰۰ و عرض آن ۱۳۰ سانتی‌متر است. فضاهایی که در مجاورت دیوار خارجی شمال شرقی ساخته شده‌اند عموماً کم عرض و به نسبت فضاهای ضلع شمال‌غربی نامنظم ساخته شده و بیشتر کاربری انبار داشته‌اند و در آنها بقایای خمره‌های ذخیره و سفال‌هایی با ابعاد کوچک و بزرگ به دست آمد، همچنین فضاهای این ضلع به دلیل شیب تند پشت دیوار خارجی و حرکت این دیوار، آشفتگی زیادی دارند. دیوار خشتی که به موازات دیوار خارجی ساخته شده و دسترسی به حیاط یا فضاهای داخلی را فراهم می‌کند منظم و فاصله آن تا دیوار اصلی مشابه دیوار ضلع شمال‌غربی و عرض درگاه‌های ورودی به فضاهای نیز متغیر و بر اساس الگوی درگاه‌های همان ضلع است (تصویر شماره ۷) (نقشه شماره ۳).

ارتفاع دیوارها و عمق کف اتاقی که در مجاورت فضاهایی که در فصل اول کاوش شده بود قرار دارد، مشابه هم است. کف فضایی که در مجاورت برج قرار داشته و همچنین فضاهایی که در امتداد دیوار شمال‌شرقی ساخته شده‌اند، ارتفاع بالاتری دارند و تقریباً با کف راهرو فصل قبل همسان هستند، ولی کف فضای داخلی برج پایین‌تر از فضاهای مجاور است. با توجه به اینکه ضلع شمال‌شرقی به دلیل قرارگیری

در مجاورت یک شیب تند آسیب‌دیدگی بیشتری دارد، ارتفاع بجای مانده از دیوارها نیز کمتر از ضلع شمال‌غربی است.

۷. تحلیل و مقایسه

مجموعه تل قلعه در مسیر دسترسی به سایر مکان‌های مهم دوره ساسانی در این منطقه شکل گرفته است. با توجه به کارکرد، در پایه‌گذاری تل قلعه جنبه‌های مختلفی مد نظر بوده است. قرارگیری بر بلندی مشرف به دشت و امکان ارتباط‌گیری هرچه بهتر با مکان‌های مرتبط پیرامونی، دسترسی مناسب به راه، منابع آب‌وچاک، امکان استفاده از منابع طبیعی همچون دریاچه پریشان، کوه و پوشش گیاهی و جنگلی در خدمت تسهیل ارتباط تجاری و کارکرد تل قلعه به عنوان یک مکان جهت مدیریت اقتصادی و تجاری از امتیازات این مکان بوده است. محصولات کشاورزی بهویژه خرما از مناطق اطراف به این مکان منتقل و پس از انجام عملیات فرآوری و ایجاد ارزش‌افزوده به مقصد ارسال می‌شده است. تمامی مراحل در چهارچوب یک نظام اداری، اقتصادی و سیستم نظارتی دقیق انجام‌شده که مطالعه یافته‌ها بهویژه گل مهرها کشف‌شده تأیید‌کننده این موضوع است. تل قلعه علاوه بر کارکرد واسطه‌ای، کارکردی چندگانه و درون مجموعه‌ای نیز داشته که نشان‌دهنده تولید محصولات مختلف در محیط پیرامونی و سپس انجام عملیات فرآوری بر روی آنها و شاید فرستادن به مقصدی دیگر باشد.

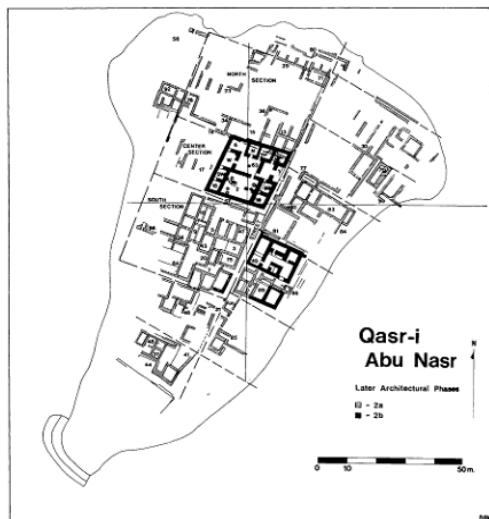
بررسی ساختار معماری تل قلعه نشان می‌دهد، این مکان بر اساس یک طرح اولیه به صورت بنایی چهارضلعی با دو یا چهار برج حفاظتی تو خالی در گوشه‌ها، ساخته شده است. دیوار بیرونی بنا از سنگ لشه و گچ و دیوارهای داخلی از خشت و در مواردی از سنگ و گچ بوده است. تغییرات و الحالاتی در بعضی نقاط دیده می‌شود که مربوط به مرحله اولیه نبوده و در زمانی دیگر بر اساس نیازها صورت گرفته است. تعدادی بلوک گچی در کاوش به دست آمده که تاکنون کاربرد اولیه آن مشخص نشده ولی در استفاده ثانویه به عنوان دیوار جداکننده و یا در زیر خمره‌های سفال استفاده شده، همچنین اشیاء دیگری همچون دست‌آس به دست آمده که پس از شکستن یا ساییدگی زیاد در زیر ظروف سفالی داخل اتاق‌ها قرار داده شده‌اند. این موضوعات نشان‌گر استقرار نسبتاً طولانی مدت در این مکان است.

شواهد حکایت از این دارد که تل قلعه به طور ناگهانی ترک شده به گونه‌ای که فرصت جابه‌جایی اشیاء وجود نداشته، در اثر حادثه‌ای که بر ما روشن نیست بخش‌های زیادی از این مکان دچار آتش‌سوزی شده، سقف و بخشی از دیوارها بر روی اشیاء، بهویژه ظروف سفالی بزرگی که در آنها محصولاتی همچون خرما و فرآورده‌های آن قرار داشت فرو ریخته است. دیگ بزرگی که بر روی اجاق قرار داشته در زیر آوار مدفون شده و اثر این آتش‌سوزی در جاهای مختلف بهویژه اتاق‌های ضلع شمال‌غربی به خوبی مشهود است. خشت‌ها پخته شده، سفال‌ها در اثر حرارت ترک برداشته و رنگ آنها تغییر کرده، بسیاری از یافته‌های سنگی در اثر حرارت زیاد ترک برداشته یا متلاشی شده‌اند، کف اتاق‌ها مملو از شواهد سوختگی است، بقایای تیرهای چوبی که احتمالاً متعلق به سقف بوده‌اند در میان سوختگی‌ها مشاهده می‌شود، میوه‌های سوخته خرما در کنار گل مهرهای حرارت دیده همگی از شواهد این آتش‌سوزی هستند.

دلیل ترک ناگهانی تل قلعه بر ما چندان روشن نیست، ترک این محل می‌تواند بر اثر یک حادثه طبیعی، مانند زلزله و آتش‌سوزی بوده یا دخالت عوامل انسانی، همچون یورش و تهاجم دشمنان این

اتفاق را رقم زده باشد. در هر صورت ادامه کاوش‌ها و انجام مطالعات بیشتر امکان پاسخگویی بهتر به این سوالات را فراهم خواهد ساخت.

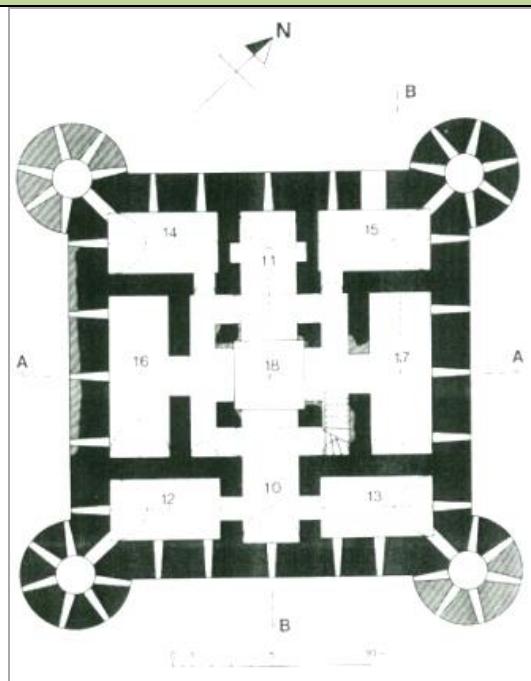
در این مکان نمونه‌های زیادی از بقایای گیاهی یافت شده، که تاریخ‌گذاری قطعی با استفاده از آزمایش کربن ۱۴ بر روی آنها از تل قلعه در حال انجام است، اما بر اساس دیگر شواهد باستان‌شناسی بهویژه گل‌مهرها، می‌توان یک محدوده زمانی برای این مکان تعیین نمود. به‌طور مشخص مهرهای اداری کاملاً کتیبه‌ای در دوره ساسانی، در قرن ششم میلادی به وجود آمده‌اند، این موضوع نشانگر اوج رونق تل قلعه در این بازه زمانی است. بررسی فضاهای معماری نشان می‌دهد این مکان قبل این تاریخ پایه‌گذاری شده و به مرور زمان بر اساس نیاز، تغییراتی در این فضاهای به وجود آمده است. همچنین هیچ شواهدی از استفاده از این محوطه در دوره اسلامی در این دو فصل کاوش یافت نشده است (قاسمی و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۰۰).

نقشه شماره ۴: پلان معماری قصر ابونصر، بخش تیره: ساختمان مرکزی، Whitcomb, 1985

Map. 4: Plan of the Qasr-e Abu Nasr site and location of the central building (after Whitcomb, 1985)

تل قلعه سیف‌آباد از دو جنبه می‌تواند با آثار همدوره خود مورد مقایسه قرار گیرد. یکی از جنبه کارکردی (با توجه به اشیایی که از داخل فضاهای به دست آمده) و دیگری ساختار معماری است.

نقشه شماره ۵: پلان قلعه پوسکان کازرون، واندنبرگ، ۱۳۸۱: ۷۷

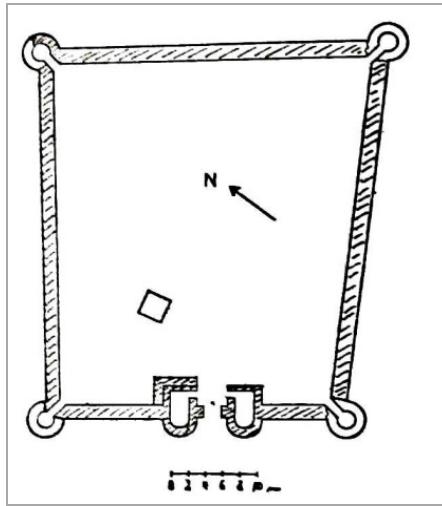
Map. 5: Plan of the Puskan fort (after Vanden Berghe, 2002: 77)

از لحاظ ساختار معماری، فضاهای کوچک نمایان شده با دیوارهای سنگ و گچ و خشت در تل قلعه بسیار مشابه فضاهای معماری قصر ابونصر است. (Whitcomb, 1985) جالب اینکه در قصر ابونصر نیز از داخل فضاهای مشابه به دست آمده است. محوطه قصر ابونصر برخلاف تل قلعه که بر روی یک پشتہ کوتاه و گسترده ایجاد گردیده، بر روی یک صخره منفرد با حصار مستحکمی که آثار موجود را در بر گرفته ساخته شده است. استقرار در قصر ابونصر از دوره‌های پیش از اسلام تا دوره میانه اسلامی را در بر می‌گیرد اما در تل قلعه شواهد معماری و باستان‌شناسی تک دوره‌ای و مربوط به دوره ساسانی است. معماری قصر ابونصر به صورت یک بافت متراکم معماری است که تمامی سطح صخره را پوشانده است و مصالح به کار رفته همانند تل قلعه به صورت ترکیبی و شامل فضاهایی با دیوارهای سنگ لاشه با ملاط گچ و یا ایجاد فضایی خاص با دیوارهای خشتی است. مشابه‌ترین بخش معماری قصر ابونصر با تل قلعه یک واحد بزرگ معماری در مرکز تپه، در میان سایر واحدهای کوچک‌تر است. این واحد را بدون توجه به نبود برج، به دلیل قرارگیری در بافت معماری، می‌توان قابل مقایسه با تل قلعه دانست. قصر ابونصر علاوه بر معماری، از نظر اشیاء به دست آمده و نوع کارکرد مبنای مقایسه بسیار خوبی با تل قلعه است. اشیاء به دست آمده قصر ابونصر و تل قلعه به نحو بارزی مشابه یکدیگر هستند. وجود تعداد زیادی گل مهر، ظروف سفالی مشابه، اشیاء فلزی سنگی در کنار اشیاء شاخصی همچون پایه شمعدان برنزی، ملاقه برنزی، طاس و مهره تخته‌نرد و دیگر اشیائی که مشابهت کاملی با اشیاء تل قلعه دارند. (Upton, 1934, fig 32, 36). تخت سلیمان هر چند از نظر معماری مشابهت چندانی با تل قلعه ندارد و برج‌های متعدد در باروی اصلی مجموعه را دربرگرفته، ولی بزرگ‌ترین مجموعه گل مهر که تاکنون در ایران به دست آمده از داخل فضاهای معماری تخت سلیمان یافت شد (Göbl, 1976) که از این نظر قابل مقایسه با تل قلعه است.

مطالعات باستان‌شناسی

از لحاظ مواد فرهنگی محوطه بَردنکون در چهارمحال بختیاری نیز شباهت زیادی به تل قلعه دارد، اما نتایج مطالعات معماری آن هنوز به طور کامل منتشر نشده است (Khosrowzadeh, et al, 2020). اگر بقایای معماری به دست آمده در تل قلعه را بخشی از یک قلعه فرضی در نظر بگیریم، آنگاه می‌توان آن را با قلعه‌های دیگر این دوره مقایسه کرد. در محدوده فارس بنای‌هایی را می‌توان شناسایی کرد که پلانی مشابه تل قلعه دارند، نزدیک‌ترین نمونه آن قلعه پوسکان از دوره ساسانی، بنایی است نسبتاً سالم که در چهارگوشه دارای چهار برج و یک ورودی در جبهه شرقی دارد (Vanden Berghe, 1990). ابعاد این بنا در مقایسه با تل قلعه کوچک و جنبه حفاظتی آن بارزتر بوده و ترکش‌های متعددی در برج و باروی آن تعییه شده است.

یکی از بنایهای که از نظر ساختار معماری و کارکرد با تل قلعه قابل مقایسه است، دژ نخلک است که در بین نایین و انارک قرار دارد. این قلعه بر تپه سنگلاخ کشیده‌ای بناشده، دژ حالت ذوزنقه‌ای پیداکرده و چهارگوشه دژ با برج‌هایی به صورت سه ربع دایره و ورودی‌های آن نیز با دو برج نیم‌دایره احاطه گردیده است. دیوارهای آن از سنگ لشه و ملات گل و آهک ساخته شده‌اند. داخل دژ یک آتشگاه قرار دارد که با همین مصالح ساخته شده است. این دژ کاربرد نظامی نداشته و با توجه به وجود معدن نقره در محل آن را به منظور حفاظت از این معدن ساخته‌اند.

نقشه شماره ۶: دژ و آتشگاه نخلک، هالیر، ۱۳۵۴: ۴۱۱، طرح ۲

Map. 6: Plan of the Nakhlaq Fort (after Hallier, 1975: 411, plan 2)

به نظر هالیر دژ و آتشگاه نخلک ویژگی‌های معماری دوره ساسانی را دارند. از سویی دیگر بر اساس آزمایش کربن ۱۴ که بر روی یک نمونه چوب به دست آمده از داخل دیوارهای دژ انجام شد، تاریخی بین سال‌های ۱۳۰-۱۷۰ میلادی به دست آمد، که با سبک معماری دژ در تضاد است. هالیر اشاره می‌کند که ممکن است سالیابی با اشتباه همراه باشد زیرا تاریخ ارائه شده تاریخ قطع درخت را نشان می‌دهد و شاید با تاریخ مصرف آن در بنا یکی نبوده و بعدها این قطعه چوب کهنه در ساختمان دژ به کار رفته باشد. در ادامه وی اشاره می‌کند که در صورت تأیید تعلق بنایها به اواسط قرن ۲ میلادی، نخلک اولین دژ و چهار

تاق دوره اشکانی خواهد بود. بنابراین به صورت کلی چنین می‌توان نتیجه گرفت که تأسیسات معدن در دوره‌های قبل از ساسانی حداقل در دوره اشکانی دایر بوده و این معدن را در دوره ساسانی و لاقل تا حدود ۷۰۰-۸۶۰ میلادی مورد استفاده قرار داده‌اند. معدن نخلک مجدداً در قرن ۲۰ میلادی فعال می‌شود (هالیر، ۱۳۵۴: ۴۳۷-۴۱۰).

شهر بیشاپور در دوره اسلامی دارای عناصر مشابهی با تل قلعه است. بنای موسوم به مدرسه اسلامی در مجاور مجموعه ارگ شاهی (سفرفاز و تیموری، ۱۳۸۶) و بنای برجدار در مجاورت خیابان منتهی به پل گبری، نزدیک ستون‌های یادبود با این بنا مشابهت دارد.

از کاوش‌های عمان (Al-Jahwari et al, 2013)، دیوار گرگان (Sauer et al, 2013)، تل ابوشریفه (Al-Kassar, 1979) نیز بناهای دفاعی مانند قلعه به دست آمده که برج‌های آن قابل مقایسه با برج سه چهارم دایره تل قلعه است.

با توجه به یافته‌های موجود بنای نمایان شده در تل قلعه در قرن ۶ میلادی مرکزی فعال بوده و تا اواخر دوره ساسانی فعالیت‌های اقتصادی در آن وجود داشته است.

۸. نتیجه

مطالعه مدارک و اسناد مرتبط با تل قلعه و نتایج حاصل از کاوش نشان می‌دهد، تل قلعه بنایی چهارگوش بر روی بلندی در مجاورت راه اصلی و دریاچه پریشان بوده که هر ضلع آن احتمالاً بین ۷۵ تا ۸۰ متر طول و احتمالاً در چهارگوش آن چهار برج تو خالی داشته، هر چند پلان چهارگوش با دو برج نیز محتمل است. ساختار داخلی بنا از بسترهای که بنا بر روی آن شکل‌گرفته متأثر است و کف فضاهای در نقاط مختلف بنا اختلاف چشمگیری دارد. ضخامت کم دیوار خارجی، نوع و کیفیت مصالح بکار رفته و همچنین ابعاد فضاهای داخلی به نسبت ابعاد بنا نشانگر این است که این بنا ارتفاع زیادی نداشته و تمہیدات حفاظتی اندیشیده شده به منظور مقابله با تهدیدات کوچک و جلوگیری از دستبرد به آنچه در این مکان نگهداری می‌شده، بوده است. فضاهای مجاور دیوار اصلی عموماً کوچک بوده و کارکرد ذخیره‌سازی و فرآوری داشته‌اند. خمره‌های بزرگ و کوچک و ظروف سفالی با ابعاد مختلف کارکرد متفاوت هر کدام از این سفال‌ها را نشان می‌دهد. وجود انبوهی از دانه‌های خرما در ظروف سفالی و کف اتاق‌ها ارتباط این مجموعه را با این محصول و مشتقات آن به خوبی روشن می‌سازد. وجود گل مهرهای متعدد اداری و شخصی در بیشتر فضاهای وجود سیستم نظارتی و محاسباتی دقیق همراه با سلسله‌مراتب اشخاص و دوایر مختلف را نشان می‌دهد که بر مراحل مختلف ورود، خروج و استحصال محصولات نظارت می‌کرده‌اند. وجود اشیاء متعدد با کارکردهای متفاوت نشان می‌دهد این محل کارکردی تنها متکی بر محصول خرما نداشته و محصولات دیگری نیز در این مکان نگهداری یا فرآوری می‌شده‌اند. هاون‌های متعدد سنگی، دست‌آسها، سنگ‌های کوبنده و ساینده، سنگ‌های چاقو تیز کن، شیشه‌های نگهداری مایعات با ارزش، ظروف سنگی و تعداد زیادی اشیاء با کارکردهای متفاوت که همگی نشانه گارگاهی بودن این مکان است.

کاوش در تل قلعه سیفآباد نشان داد که این محوطه یکی از مراکز فعال اداری، اقتصادی و بازارگانی دوره ساسانی در جنوب ایران در درون شاپور خوره بوده که نزدیک‌ترین مکان به شهر شاهی شاپور فعلی

مطالعات باستان‌شناسی

دوره ۱۴، شماره ۱، بهار ۱۴۰۱ / ۱۰۳

مرکز ایالت بیشاپور بوده است. اثر مهرهای گلی فراوان یافت شده از این مکان که بعد از قصر ابونصر و تخت سلیمان بیشترین تعداد را دارد اهمیت اساسی در شناخت تقسیمات اداری، نام جایها و نام افراد این بخش از امپراتوری ساسانی را دارد. تنوع فراوان سفالهای ساسانی عمدتاً ظروف آذوقه به شکل خمره در این محوطه نشان می‌دهد که محصولات زیادی بین این محوطه و مکان‌های دیگر تبادل می‌شده است.

تشکر و قدردانی

در پایان از کلیه عزیزانی که در فراهم آوردن زمینه مطالعات باستان‌شناسی در تل قلعه سیف‌آباد و انتشار نتایج آن ما را یاری کردند، بهویژه دکتر مصیب امیری مدیرکل وقت میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی فارس، کارکنان اداره میراث فرهنگی کازرون و پایگاه پژوهشی بیشاپور، اعضای محترم گروه کاوش تل قلعه، آقای پارسا قاسمی همکار این برنامه میدانی، که در کلیه مراحل انجام طرح، مطالعه، تهیه و تنظیم گزارش و فعالیت‌های باستان‌شناسی تل قلعه سیف‌آباد زحمات زیادی را متحمل شده، صمیمانه تشکر و قدردانی می‌نماییم.

منابع

- دالکاس، جیمز (۱۳۷۸)، «اهداف و عملیات انگلیسی‌ها در احداث جاده بوشهر شیراز (۱۹۱۸-۱۹۱۹)»، ترجمه مقصومه ارباب، تاریخ معاصر ایران، سال ۳، شماره ۱۲، صص ۱۱۲-۹۳.
- رضایی، محمدحسین (۱۳۸۶)، بررسی و شناسایی باستان‌شناسی دشت مرکزی کازرون، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، علی‌رضا هژبری نوبری، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- سرفراز، علی‌اکبر، تیموری، محمود (۱۳۸۶)، «سازمان فضایی شهر ساسانی بیشاپور»، باع نظر، شماره هشتم، صص ۲-۱۰۱ و ۹۱-۹۱.
- قاسمی، پارسا، گیزلین، ریکا، نوروزی، رضا، رضایی، عزیزالله (۱۳۹۶)، «بازسازی تقسیمات استان ساسانی بیشاپور با کشف تعدادی نام جای جدید از گل مهرهای محوطه تل قلعه سیف‌آباد-کازرون»، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، دوره ۷، شماره ۱۴، صص ۱۰۱-۹۱.
- قاسمی، پارسا (۱۳۸۸)، «گزارش بررسی و شناسایی و مستند نگاری بخش مرکزی کازرون، مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان فارس».
- گوبل، روبرت (۱۳۸۶)، «گل مهرهای تخت سلیمان: جستاری در مهرشناسی اواخر ساسانی، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، چاپ اول، تهران، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کشور».
- گیرشمن، رومن (۱۳۷۹)، بیشاپور، ترجمه اصغر کریمی، جلد اول، چاپ اول، تهران، پژوهشگاه میراث فرهنگی کشور، نوروزی، رضا، ۱۳۸۸، «گزارش بررسی و شناسایی شهرستان کازرون، آرشیو پژوهشکده باستان‌شناسی».
- نوروزی، رضا، قاسمی، پارسا، و رضایی، عزیزالله (۱۳۹۳)، «گزارش مقدماتی فصل اول کاوش در محوطه‌ی ساسانی تل قلعه‌ی سیف‌آباد کازرون-فارس، آرشیو پژوهشکده باستان‌شناسی».
- نوروزی، رضا، قاسمی، پارسا و رضایی، عزیزالله (۱۳۹۴)، «گزارش فصل اول کاوش در محوطه‌ی ساسانی تل قلعه‌ی سیف‌آباد کازرون-فارس، چهاردهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران، به کوشش: حمیده چوبک، تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی».
- نوروزی، رضا، قاسمی، پارسا (۱۳۹۶)، «گزارش فصل دوم کاوش در محوطه ساسانی تل قلعه سیف‌آباد کازرون-فارس، آرشیو پژوهشکده باستان‌شناسی».
- واندنبرگ، لویی (۱۳۸۱)، قلعه پوسکان کازرون، ترجمه شیرین بنی احمد، چاپ اول، تهران، کازرونیه.

- واندنبرگ، لویی (۱۳۴۸)، باستان‌شناسی ایران باستان، ترجمه عیسی بهنام، چاپ دوم، تهران، دانشگاه تهران.
- هالیر، اولریش (۱۳۵۴)، دژ آتشگاه و چهار طاق نخلک، گزارش‌های باستان‌شناسی ایران، هیئت باستان‌شناسان آلمانی، ترجمه سروش حبیبی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- Al-Jahwari, N., Kennet, D., Priestman, S., & Sauer, E. 2018, :"Fulayj: A Late Sasanian fort on the Arabian coast", *Antiquity*, 92(363), 724-741.
- Al-Kassar, A. 1979, "Tell Abū Š‘af", *Sumer (A Journal of Archaeology & History in Arab World)*, 469-471.
- Askari Chaverdi ,A , Cereti C., 2013,"Preliminary notes on two small groups of Sasanian bullae recently discovered in Fārs", in D. Tokhtasev et P. Luria, *Commentationes Iranicae*. Vladimiro f. Aaron Livschits nonagenario donum natalicium. St. Petersburg, 182-190.
- Barfi, C. Amiri, M. Malekzadeh, S. and Daryaee, T. 2013, " A Concise Report on Some Newly Found Sasanian Sites in Kāzerūn", *e-Sasanika*, Archaeology <http://www.sasanika.org/wp-content/uploads/e-sas-arch>.
- Daryaee, T. 2016, *On the Explanation of Chess and Backgammon = Abar Wizārišn ī Čatrang ud Nihiš Nēw-Ardaxšīr*(Ancient Iran Series).UCI Jordan Center for Persian Studies.
- Douglas, J ., 1999, "British goals and operations in the construction of Bushehr-Shiraz road (1918-19)", translated by M. Arbab, Tarikhe Moasere Iran, Volume 3, Number 12, 93-112. [In Persian].
- Frye, R. N., 1973, *Sasanian Remains from Qasr-i Abu Nast. Seals, Sealings, and Coins*, Cambridge, Harvard University Press.
- Ghasemi, P., 2009, *Report on the study, identification and documentation of the central part of Kazerun*, Documentation Center of the General Directorate of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts of Fars Province. [In Persian].
- Ghasemi, P. Noruzi, R. Gyselen, R. Mashkour, M. Rezaei, A., 2020, "Tol-e Qaleh Seyfābād (TQS), a Major Provincial Centre of the Sasanian Period in Bišābuhr Province, Fars, Iran: Preliminary Excavation Report", *Ancient Near Eastern Studies* 57, 259-297.
- Ghasemi, P., Gizlin, R., Nowruzi, R., Rezaei, A., 2017, "Reconstruction of the divisions of Sassanid province of Bishabour based on the discovery of some new toponyms from the administrative bullae of tol-e Qale Seyfabad (TQS), Kazerun,Fars. ", *Pajuheshhaye Bastanshenasi Iran (Journal Iranian Archaeological Research of Iran)*, Volume 7, No. 14, 91-101. [In Persian].
- Ghirshman, R., 2000, *Bishapour*, Translator: A. Karimi, Volume One, First Edition, Tehran, Cultural Heritage Research Institute. [In Persian].
- Goebbels, R., 2007, *The bullae of Takht-e Soleiman: An Inquiry into Late Sasanid Mehrology*, Translated by Faramarz Najd Samiei, First Edition, Tehran, Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization. [In Persian].
- Hallier, U.,1975, *Dej-e Atashgah va Chahartaqi -e Nakhlak*, Archaeological Reports of Iran, Expedition of German Archaeologists, Translated by S. Habibi, Tehran, Bongah-e Tarjome o Nashr-e Ketab. [In Persian].
- Khosrowzadeh, A. Norouzi,A. Habibi,H., 202 ,“A Newly Discovered Administrative Center of the Late Sasanian Empire: Tappe Bardnakoon, Farsan, Iran”.*Near Eastern archaeology*, 83 (4), 222-233.
- Norouzi, R., 2009, *Survey and identification report of Kazerun city*, Archive of Archaeological Research Institute. [In Persian].
- Norouzi, R., Ghasemi, P., 2017, *Report of the second season of excavation in the Sasanian site of Tol-e Qale Seyfabad in Kazerun-Fars*, Tehran,ICAR.[In Persian].

مطالعات ماسان‌شناصی

- ۱۰۵ / ۱۴۰۱، شماره ۱، بهار ۱۴۰۱، دوره ۱۴
- Norouzi, R., Ghasemi, P and Rezaei, A ., 2015, *The report of the first season of excavation at the Sassanian site of Tol-e Qale Seyfabad*, Tehran, ICAR. [In Persian].
- Norouzi, R., Ghasemi, P., and Rezaei, A., 2014, *Preliminary report of the first season of excavation of the Sassanian site of Tol-e Qale Seyfabad*, Tehran,ICAR. [In Persian].
- Rezaei, M. H ., 2007, *Archaeological Survey and Identification of Central Plain of Kazerun*, M.Sc. Thesis, Alireza H. N., Tarbiat Modares University, Faculty of Literature and Humanities. [In Persian].
- Sarfraz, A. A., Teymour, M., 2007, "Space Organization of the Sassanid city of Bishapour", *Bagh-e Nazar*, No. 8, 91-102. [In Persian].
- Sauer, E. W., 2013, *Persia's imperial power in late antiquity: The Great Wall of Gorgan and frontier landscapes of Sasanian Iran*. Oxbow Books.
- Vanden berge, L.,1970, *Archeology of Ancient Iran*, Translated by I. Behnam, Second Edition, Tehran, University of Tehran. [In Persian]
- Vanden berge, L (2002), *Qale Puskan, Kazerun*, Translator: S. Bani Ahmad, First Edition, Tehran, Kazerunieh. [In Persian]
- Vanden Berghe, L.,1990, "La découverte d'un château-fort du début de l'époque islamique à Pūskān (Irān) : Survivance d'éléments architecturaux sassanides". *Iranica Antiqua*, IV,1-85
- Whitcomb, D. 1985, *Before the Roses and Nightingales: Excavations at Qasr-i Abu Nasr, Old Šīrāz*. New York, Metro- politan Museum of Art.
- Winlock, H. E., Walter Hauser, and Joseph M. Upton., 1934, "The Persian Expedition 1933–1934." *Bulletin of The Metropolitan Museum of Art* 29, no. 12, 3–22.

